

ІНТЕГРАЦІЯ ЯК ПРОВІДНА ТЕНДЕНЦІЯ МІЖНАРОДНОГО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ І СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ У ХХІ СТ.

Поліщук В. А.

У статті обґрунтовано інтеграцію як провідну тенденцію міжнародного розвитку соціальної роботи і соціальної освіти у ХХІ ст. З'ясовано, що на міжнародному рівні соціальне забезпечення відноситься до сфер діяльності національних урядів, міждержавних організацій, добровільних структур і транснаціональних асоціацій.

Проаналізовано діяльність найбільш впливових міжнародних організацій у соціальній сфері. Охарактеризовано основні чинники, які зумовлюють інтеграційні процеси: подібність соціальних і соціально-педагогічних проблем, які доводиться вирішувати фахівцям у різних країнах; реалізація ідеї навчання упродовж усього життя; необхідність забезпечення конкурентоспроможності фахівців; створення умов для порівняння кваліфікацій фахівців різних країн; розширення можливостей освоєння кваліфікації і необхідність розвитку компетенції; розширення можливостей обміну досвідом роботи через участь у спільних проектах, конференціях, симпозиумах, стажуванні, обміні студентами і викладачами.

Ключові слова: соціальна робота, соціальна освіта, інтеграція, тенденції міжнародного розвитку.

В статье обосновано интеграцию как ведущую тенденцию международного развития социальной работы и социального образования в ХХІ в. Определено, что на международном уровне социальное обеспечение относится к сферам деятельности национальных правительств, межгосударственных организаций, добровольных структур и транснациональных ассоциаций.

Проанализировано деятельность наиболее влиятельных международных организаций в социальной сфере. Охарактеризовано основные факторы, обуславливающие интеграционные процессы: подобие социальных и социально-педагогических проблем, которые приходится решать специалистам в разных странах; реализация идеи обучение в течение жизни; необходимость обеспечения конкурентоспособности специалистов; создание условий для сравнения квалификаций специалистов разных стран; расширение возможностей освоения квалификации и необходимость развития компетенции; расширение возможностей обмена опытом работы путём участия в общих проектах, конференциях, симпозиумах, стажировке, обмене студентами и преподавателями.

Ключевые слова: социальная работа, социальное образование, интеграция, тенденции международного развития.

In the article integration is described as a key trend in the international development of social work and social education in the 21st century. It has been established that at the international level social security is in the domains of national governments, intergovernmental organizations, voluntary organizations, and transnational associations.

The activities of the most influential international organizations in the social sphere have been characterized. The basic factors that determine the integration process have been described: the similarity of social and socio-pedagogical problems faced by professionals in different countries; implementation of the idea of learning throughout life; the need to ensure the competitiveness of specialists; conditions for comparing the qualifications of specialists from different countries; increasing opportunities to obtain qualifications and the need to develop competencies; expanding the exchange of experience through participation in joint projects, conferences, symposia, training, exchange of students and teachers.

Key words: social work, social education, integration, trends in the interational development.

Соціальна робота у сучасних умовах виходить за межі своїх країн, тому що проблема боротьби за життя людини, її гідне існування перетворюється з національної на міжнародну.

Рівень міжнародної співпраці у сфері соціальної роботи і соціальної освіти визначається загальною ситуацією у світі. На міжнародному рівні соціальне забезпечення відноситься до сфер діяльності національних урядів, міждержавних організацій, добровільних структур і транснаціональних асоціацій, які займаються визначенням стандартів соціального забезпечення, наданням конкретної допомоги, організацією соціальної освіти, проведенням дослідницьких робіт, обміном кадрами та інформацією. Найбільш впливовими міжнародними організаціями у соціальній сфері є:

- Рада Європи,
- Європейська спілка (ЄС),
- Організація з економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР),
- Організація із безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ),

• Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її агенції (Програма розвитку ООН, ЮНЕСКО і ЮНІСЕФ) та інші.

Завдяки своїй базі та масштабам членства вони мають великі ресурси і можливості впливу на ситуацію соціальної роботи і соціальної освіти [4].

Значний вплив на ці процеси здійснюють численні неурядові організації, такі як:

- Міжнародна амністія (Amnesty International),
- Католицька служба допомоги (Catholic Relief Services),
- Міжнародний комітет спасіння (International Resque Committee),
- Лікарі без кордонів (Medicins Sans Frontieres),
- Врятуйте дітей (Save the Children) та інші.

У розвитку соціальної роботи важливу роль відіграють міжнародні конгреси, конференції, симпозиуми і наради, які, зазвичай, проходять під егідою Організації Об'єднаних Націй. Політику ООН із соціальних питань втілюють в життя п'ять регіональних комісій:

- Європейська економічна комісія,
- Економічна і соціальна комісія країн Азії і Тихого океану,
- Економічна комісія для Латинської Америки і Карибського басейну,
- Економічна комісія для Африки, Економічна і соціальна комісія для Західної Азії з відповідними регіональними комісіями та їх секретаріатами.

У 1946 р. Генеральною Асамблеєю ООН був заснований Дитячий Фонд Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ), який займається гуманітарними проблемами країн, що розвиваються, надає допомогу державам у плануванні і розширенні дитячих служб і в обміні досвідом, фінансує навчання національних кадрів, включаючи спеціалістів із соціального захисту дітей.

З ініціативи ООН після Другої світової війни були засновані міжнародні центри соціальної співпраці. Мета їх створення – координація стану соціальних проблем, підготовка програм співробітництва і проектів соціальної допомоги стосовно таких груп, як діти, молодь, інваліди, сім'я. У 1974 р. були створені Європейський Центр з політики та досліджень у галузі соціального добробуту і Рада Європи. Європейський центр виконує функцію міжнародного і неурядового дослідницького органу з питань змін у соціальному секторі та інновацій у сфері соціального розвитку і підготовки фахівців. Рада Європи займається питаннями захисту прав людини і вирішенням проблем, що існують у суспільстві (національні меншини, нетерпимість, захист навколишнього середовища, СНІД, наркотики, організована злочинність та ін.) [15].

Розвитку соціальної роботи сприяють **міжнародні неурядові і добровільні організації**, зокрема **Християнський дитячий фонд (ХДФ–ССФ)**, який у своїй діяльності особливу увагу приділяє питанням навчання спеціалістів та волонтерів соціальної роботи, розвитку міжнародного співробітництва в партнерстві з державними та недержавними структурами. ХДФ здійснює програму, яка спрямована на підвищення можливостей недержавних організацій у забезпеченні соціальних служб для дітей у зоні ризику та їх сімей. Програма передбачає тренінги професійного росту та спеціальну технічну допомогу для працівників недержавних організацій, що працюють з дітьми, які страждають різними захворюваннями, самотніми молодими матерями, залежними від наркотиків, і з дітьми з різними вадами.

В Україні Християнський дитячий фонд діє з травня 1997 р. і зареєстрований як громадська організація. З 1998 р. Християнський дитячий фонд разом з Українською асоціацією соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи за підтримки Міжнародної федерації соціальних працівників реалізує проект "Соціальна освіта в Україні".

У вирішенні нагальних проблем соціальної роботи серед міжнародних організацій вагомою є **Міжнародна рада соціального забезпечення (МРСЗ)**, яка була створена 1928 р. з метою сприяння обміну інформацією і досвідом роботи у галузі соціального забезпечення. Вона об'єднує на правах членів 85 національних комітетів і понад 25 міжнародних організацій [10].

Структурні підрозділи Міжнародної ради соціального забезпечення займаються збором і поширенням інформації, проведенням досліджень соціальних проблем та їх аналізом, підготовкою, проведенням семінарів і конференцій, вживають заходів щодо зміцнення неурядових організацій. З діяльністю Міжнародної ради соціального забезпечення тісно пов'язані й інші міжнародні організації з проблем соціальної роботи і соціальної освіти:

- **Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи (МАШСР),**
- **Міжнародна федерація соціальних працівників (МФСП),**
- **Міжнародна асоціація соціальних вихователів,**
- **Європейська асоціація шкіл соціальної роботи,**
- **Європейська асоціація центрів підготовки у галузі соціально-виховної роботи,**
- **Світовий веб-сайт ресурсів для соціальних працівників [15].**

Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи об'єднує навчальні заклади та асоціації навчальних закладів соціального профілю. Через Міжнародну асоціацію шкіл соціальної роботи працівники навчальних закладів обговорюють спільні проблеми, завдання і цілі. Її членами є понад 500 соціальних навчальних закладів і асоціацій соціальних шкіл з 70 країн світу. Асоціація відіграє провідну роль у розробці стандартів соціальної освіти на міжнародному рівні, їй надано статус консультативного органу від ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Ради Європи та Організації американських держав [10].

Головною метою діяльності **Міжнародної федерації соціальних працівників** (1956 р.) є надання підтримки фахівцям у питаннях, що стосуються норм професійної практики, етики, умов праці та їх участі у плануванні і визначенні соціальної політики, а також професійної підготовки. Основними документами Міжнародної федерації соціальних працівників є Статут, Міжнародний кодекс етики соціального працівника і Декларація про етичні принципи у соціальній роботі. МФСП двічі на рік проводить міжнародні симпозиуми, які є одним із багатьох механізмів зміцнення контактів між соціальними працівниками, і сприяє розвитку та інтеграції теорії і практики соціальної роботи [11].

На початку третього тисячоліття міжнародні організації значну увагу приділяють питанням розробки і впровадження міжнародних стандартів соціальної освіти. Так, Комітетом із стандартів кваліфікації соціальних працівників за участі Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи і Міжнародної асоціації соціальних працівників розроблені і активно пропагуються та впроваджуються у життя Міжнародні норми якості і підготовки в галузі соціальної роботи. Відповідною Комісією Ради Європи розробляються стандарти кваліфікації для навчання упродовж усього життя.

Вагомий вклад у вирішення даної проблеми зробили США через навчання, стажування іноземних студентів, соціальних працівників і роботу науковців та експертів, які працювали в Комітеті з соціальних питань в рамках Ліги Націй [5]. Американські соціальні працівники проявили ініціативу щодо необхідності створення в рамках ООН адекватного механізму для вивчення соціальних проблем і надання консультативної допомоги в розширенні програм соціального забезпечення. США були ініціатором прийняття резолюції ООН в грудні 1946 р. про відкриття Міжнародного надзвичайного фонду допомоги дітям (ЮНІСЕФ) і про повну передачу у відання ООН технічних, консультативних і соціальних служб, які існують при Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних Націй, створюючи тим самим основу для міжнародної програми дій у сфері соціального забезпечення [4].

Двосторонні програми США з іншими країнами здійснюються головним чином по лінії організації "Міжнародний молодіжний обмін" в рамках Інформаційного агентства США (ЮСІА) за сприяння Бюро з освіти і культури [6]. Значні можливості для навчання соціальної роботи надає й Агентство з міжнародного розвитку. Щорічно за програмами ЮСІА – основного каналу міжнародного обміну фахівцями в галузі соціального забезпечення – до США приїжджають приблизно 8 тис. осіб. Зростає увага до розвитку обміну студентами, аспірантами, спеціалістами з пострадянських країн. Їм надається значна кількість стипендій. Кандидатури для участі в програмі обміну підбираються дипломатичними представництвами, і кожна індивідуальна програма готується одним із декількох агентств програмного забезпечення, з яким працює Інформаційне агентство США [3].

Варто зауважити, що у США Радою з питань освіти соціальних працівників введено спеціальну службу, яка визначає еквівалентність кваліфікації зарубіжних студентів та оцінює її відповідність структурі і змісту підготовки відповідних фахівців у певній країні. З цією метою Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи опублікувала світовий довідник з навчання соціальної роботи (1974, 1984 рр.), в якому подана інформація про найбільш відомі школи соціальної роботи країн, що є членами цієї асоціації [6].

Завдяки стипендіям і стажуванням, які надаються міжнародними агентствами, урядами різних країн і приватними особами, у США, Канаді і Великій Британії проходять навчання соціальні працівники з різних країн світу. Багато країн скористалися їх досвідом соціальної освіти, не працюючи над розвитком власних підходів.

У середині 60-х рр. XX ст. відбулися динамічні зміни у соціальній роботі в Латинській Америці, Африці та Азії. У результаті пошуків компромісу нині практично у кожному регіоні існують нові підходи до здійснення соціальної роботи, які відображають і враховують національні та місцеві особливості і потреби.

На початку 70-х рр. XX ст. Міжнародна асоціація шкіл соціальної роботи почала здійснювати у ряді країн Латинської Америки, Африки і Азії нову програму так званих експериментальних шкіл. Головною метою цього широкомасштабного експерименту було обґрунтування принципів соціальної роботи, адекватних кожному регіону, та розробка навчальних планів і програм, які б відповідали місцевим умовам. Складовим компонентом цього експерименту були міжнародні і регіональні семінари, на яких збиралися учасники з різних країн світу для вивчення нових моделей навчання соціальної роботи. Були створені Латиноамериканська, а згодом і Африканська асоціації навчання соціальної роботи. У середині 70-х рр. XX ст. створена Асоціація навчання соціальної роботи в країнах Азії і

Тихоокеанського регіону, а з 1980 р. діє Європейська регіональна група з навчання соціальної роботи і Європейська асоціація центрів підготовки у галузі соціально-виховної роботи [10].

Проте регіональний підхід виявився також далеко не ідеальним. Якщо соціальна робота будується здебільшого на основі тільки регіональних інтересів, то це призводить до виникнення недоцільних, неефективних, неадекватних методів у їх роботі. Тому доцільно вважати, що найбільший потенціал для майбутньої системи соціальної роботи і соціальної освіти має варіант оптимального поєднання регіонального і світового досвіду. Власне, такий підхід найбільшою мірою відповідає погребам і запитам кожної конкретної людини як споживача соціальних послуг і світового співтовариства загалом. У 80-х рр. XX ст. почався процес, який вселяє оптимізм: досвід соціальної роботи, що розвивається на національному ґрунті, почав ставати надбанням досвіду соціальної роботи в усьому світі. Установка на національні потреби і місцеві традиції, що є характерною для соціальної роботи у країнах "третього світу", має певне загальносвітове значення. Їх досвід може служити серйозним поповненням скарбниці світового досвіду соціальної роботи.

Поліструктурність світової соціальної освіти дозволяє виокремити макрорегіони, які різняться станом розвитку соціальної/соціально-педагогічної діяльності, підготовки відповідних фахівців і ставленням до інтеграційних процесів. У світі виділяють **типи регіонів за ознакою взаємного зближення і взаємодії освітніх систем** [1].

До першого блоку входять такі країни, як США, Канада і країни Західної Європи, які є генераторами інтеграційних процесів. З метою розвитку соціальної освіти в Європі як єдиній соціальній спільноті були створені такі організації європейського масштабу: Європейська асоціація шкіл соціальної роботи, Європейська асоціація центрів підготовки у галузі соціально-виховної роботи, Європейська асоціація інституцій дитячого та молодіжного дозвілля, Мережа інформації про освіту в Європі, Асоціація досліджень і підготовки з метою включення в Європу, Європейський центр громадського виховання та ін. [15]. Основним завданням діяльності цих організацій є інтернаціоналізація соціальної освіти Європи, розширення контактів між європейськими країнами, збільшення у ряді країн асигнувань на зміцнення контактів та розвиток співробітництва європейських вищих шкіл.

Основні принципи співробітництва у галузі соціальної освіти визначають державні загальноосвітні документи, такі як: матеріали Другого Міжнародного Конгресу ЮНЕСКО з технічної і професійної освіти "Освіта і підготовка протягом всього життя: міст у майбутнє" (Сеул, 26–30 квітня 1999 р.) [2], Резолюція Європейської Ради у Лісабоні 23–24 березня 2000 р.) [12], яка проголосила про те, що підвищення прозорості кваліфікацій має бути одним із основних компонентів, необхідних для адаптації систем освіти та підготовки у Європейській Спільноті і вимог суспільства до знань, а також рішення Європейської Ради у Барселоні (15–16 березня 2002 р.) [13], яка закликала держави до більш тісної співпраці у галузі університетської освіти і до вдосконалення прозорості та визнання у сфері професійної освіти та підготовки. Для розвитку єдиного освітнього простору соціальної освіти у Європі особливо важливе значення має рішення Європарламенту і Ради Європи (15 грудня 2004 р. № 2241/2004/EC) про єдиний стандарт Європейського Союзу щодо прозорості кваліфікацій і компетенцій (Europass) [8]. Вирішальну роль у створенні європейського освітнього простору відіграють Болонський та Копенгагенський процеси, Рішення конференції міністрів, відповідальних за вищу освіту (м. Берген, травень 2005 р.), на якій було підкреслено важливість забезпечення взаємодоповнення між стандартами Європейського простору вищої освіти та запропонованим Європейським стандартом кваліфікацій [14] та Європейській Раді у Брюсселі у березні 2005 р. [9] та березні 2006 р. [7], на яких було підкреслено важливість прийняття Європейського стандарту кваліфікації.

До другого типу належать регіони, які позитивно реагують на інтеграційні процеси. Це країни Латинської Америки, які реалізують програму під назвою "Основний проект ЮНЕСКО з освіти для країн Латинської Америки і Карибського басейну". На субрегіональному рівні інтеграційні процеси охопили групи країн, для яких характерними є територіальна, історична і культурна спільність: "Антська група", "група Контадора", "група РІО", "група трьох" (Мексика, Колумбія, Венесуела).

До третього типу науковці відносять країни і регіони, що є інертними до інтеграційних процесів. До цієї групи входить значна частина країн Африки на південь від Сахари (окрім ПАР) та ряд країн Південної і Південно-Східної Азії, невеликі острівні країни басейнів Тихого та Атлантичного океанів. Ці країни ще тільки формують систему соціальної та соціально-педагогічної роботи, і процес підготовки відповідних кадрів знаходиться у стадії зародження [1].

Як свідчить аналіз досвіду підготовки соціальних працівників, у світовій практиці підготовку цих фахівців здійснюють освітні системи різного типу і рівня, які значно відрізняються за філософськими і культурними традиціями, рівнем, метою і завданнями освіти, своїм якісним станом. Тому в узагальненому контексті про процес підготовки фахівців для соціальної сфери доцільно говорити як про освітню систему, якій притаманні глобальні тенденції із збереженням національних, культурних та інших відмінностей.

Такими **глобальними тенденціями є:**

- прагнення до демократизації системи професійної підготовки, яка проявляється в наступності всіх рівнів освіти, розширенні ринку освітніх послуг, можливості вибору термінів, тривалості, форм професійної освіти;
- значний вплив соціально-економічних чинників навколишнього життя, потреб соціальної і соціально-педагогічної дійсності, потреб клієнтів на процес професійної підготовки (цим пояснюється поява нових напрямів підготовки, спеціальностей, спеціалізацій);
- прагнення до вдосконалення змісту професійної підготовки, запровадження інноваційних технологій навчання;
- зміна парадигми освіти, обґрунтування концепції навчання упродовж життя;
- пошук додаткових ресурсів для стимулювання післядипломної освіти фахівців;
- усвідомлення необхідності переходу від кваліфікації до компетенції, до визначення чітких її параметрів;
- збільшення спектру навчально-виховних заходів, які спрямовані як на задоволення різносторонніх інтересів, так і на розвиток здібностей майбутніх фахівців;
- розширення можливостей для оволодіння фахом соціального працівника / соціального педагога людям з особливими потребами й обмеженими можливостями.

Важливою тенденцією розвитку соціальної роботи і соціальної освіти є значне поширення нововведень при збереженні сформованих національних традицій і національної ідентичності країн регіонів. Тому простір стає полікультурним і соціально орієнтованим на розвиток людини та її соціальний захист.

Аналіз інтеграційних процесів дав можливість зробити висновок, що основними чинниками, які їх зумовлюють, є: подібність соціальних і соціально-педагогічних проблем, які доводиться вирішувати фахівцям у різних країнах; реалізація ідеї навчання упродовж усього життя; необхідність забезпечення конкурентоспроможності фахівців; створення умов для порівняння їх кваліфікацій фахівців різних країн; розширення можливостей освоєння кваліфікації і необхідність розвитку компетенції; розширення можливостей обміну досвідом роботи через участь у спільних проектах, конференціях, симпозіумах, стажування, обміну студентами і викладачами.

Література

1. Бордовская Н. В. Педагогика : учеб. / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000. – 304 с.
2. Материалы Второго Международного Конгресса ЮНЕСКО по техническому и профессиональному образованию "Образование и подготовка на протяжении всей жизни: мост в будущее" (г. Сеул, Республика Корея, 26-30 апреля 1999 г.). – Астана : Министерство здравоохранения, образования и спорта Республики Казахстан, 1999. – 88 с.
3. Международная система образования социальных работников // Энциклопедия социальной работы : в 3 т. / отв. ред. В. В. Негодин ; пер. с англ. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. Т. 2 : К–П – 1994. – С. 54–59.
4. Международная система образования социальных работников // Энциклопедия социальной работы : в 3 т. / отв. ред. В. В. Негодин ; пер. с англ. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. Т. 2 : К–П – 1994. – С. 301–307.
5. Обучение социальной работе: Состояние и перспективы : материалы Международных Конгрессов Школ Социальной работы / под ред. В. Г. Бочаровой. – М., 1997. – С. 7–11.
6. Совет по образованию социальных работников // Энциклопедия социальной работы : в 3 т. пер. с англ. / отв. ред. В. В. Негодин ; пер. с англ. – М. : Центр общечеловеческих ценностей, 1994. Т. 3 : Р–Я. – 1994. – С. 146–150.
7. Brussels European Council 23/24 March 2006 Presidency Conclusions [Електронний ресурс]. – Brussels, 18 May 2006: Council of the European Union, 7775/1/06 REV 1. CONCL 1. – 35 p. – Режим доступу: http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/89013.pdf#search=%22European%20council%20in%20Brussels%20March%202006%22. – Загол. з екрану. – Мова англ.
8. Decision No 2241/2004/EC of the European Parliament and of the Council of 15 December 2004 on a single Community framework for the transparency of qualifications and competences (Europass) [Електронний ресурс]// Official Journal of the European Union. – 31. 12. 2004. – 15 p. – Режим доступу: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/site/en/oj/2004/l390/l39020041231en00060020.pdf>. – Загол. з екрану. – Мова англ.
9. European Council Brussels 22 and 23 March 2005 Presidency Conclusions [Електронний ресурс]. – Brussels, 23 March 2005 (04. 05): Council of the European Union, 7619/1/05 REV 1. CONCL 1. – 38 p. – Режим доступу:

-
- http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/84335.pdf#search=%22European%20council%20in%20Brussels%20March%202005%22>. – Загол. з екрана. – Мова англ.
10. International Association of Schools of Social Work. IASSW Census of Social Work Education 1998–1999. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iassw.soton.ac.uk/en/publications/worldcensuscommissionreport1.pdf>> Загол. з екрана. – Мова англ.
11. International Federation of Social Workers. The Ethics of Social Work: Principles and Standard. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cc.utah.edu/jy1415/techconf/Docs/names.htm>>. – Загол. з екрана. – Мова англ.
12. Presidency Conclusions – Lisbon European Council: 23 and 24 March 2000. – DOC/00/8 of 24.03.2000. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europa.eu.int/ISPO/docs/services/docs/2000/jan-march/doc008en.html>>. – Загол. з екрана. – Мова англ.
13. Presidency Conclusions – Barcelona European Council: 15 and 16 March 2002. [Електронний ресурс]. – 4 р. – Режим доступу: http://www.bolognaberlin2003.de/pdf/Pres_Concl_Barcelona.pdf#search=%22Barcelona%20%20council%202002%22>. – Загол. з екрана. – Мова англ.
14. The European Higher Education Area Achieving the Goals // Communique of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education [Електронний ресурс]. – Bergen, 19–20 May, 2005. – Режим доступу: <http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Maindoc/050520BergenCommunique.pdf#search=%22Bergen%202005%22>>. – Загол. з екрана. – Мова англ.
15. Travail social européen et international. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.aforts.com/metiers_et_formationen/page_metiers_et_formationen.htm>. – Загол. з екрана. – Мова франц.